

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

УДК 281.9(477.51)

Олександр Тарасенко

●

АРХІЄПИСКОП ФІЛАРЕТ (ГУМІЛЕВСЬКИЙ) І ДОСЛІДЖЕННЯ ЦЕРКОВНИХ ПАМ'ЯТОК ПОДЕСЕННЯ

У статті аналізується внесок архієпископа Філарета (Гумілевського) у дослідження церковних пам'яток Чернігівщини.

Друга половина XIX – початок XX ст. характеризуються піднесенням краєзнавчого руху в Російській імперії, що було зумовлено стрімким розвитком історичної науки в цілому. В різних регіонах, у тому числі і на теренах України, створюються історичні товариства, архівні комісії, музеї, активно провадиться наукова робота у світських і духовних вищих навчальних закладах, тиражуються численні історико-літературні часописи, збірники документів та досліджень, монографічні видання, культивуються різноманітні історичні дисципліни – архівознавство, археографія, археологія, геральдика, генеалогія тощо. І на загальному, і на регіональному рівнях вивчення історії набуває організованого, систематичного характеру.

Втім, «передісторія» такого наукового піднесення пов'язана з іменами ентузіастів-аматорів старовини. Говорячи про Чернігово-Сіверський регіон, у перший ряд достойників уваги і світлої пам'яті варто поставити ім'я Чернігівського архієпископа Філарета (Гумілевського) (1802 – 1866). Його напружена семирічна діяльність (1859 – 1866) на ниві регіональної церковної історії принесла вагомий плід у вигляді «Історико-статистического описания Черниговской епархии», на який і до сьогодні спираються чернігівські краєзнавці. Отже, метою даної розвідки є огляд діяльності Філарета (Гумілевського) в галузі зібрання, опрацювання і популяризації церковних пам'яток Подесення.

Життя Філарета (Гумілевського) неодноразово ставало предметом історико-біографічного жанру. Єдиним поки що монографічним виданням залишається книга І. Листовського, оприлюднена наприкінці XIX ст.¹ Що стосується оцінки науково-літературної діяльності Філарета (Гумілевського) в цілому, то науковий інтерес зберігає перша посмертна стаття про нього, яка належить літературознавцю і бібліографу Степану Пономареву². Автор уважно стежив за публікаціями вченого-архієрея і досить точно схарактеризував основні їхні сильні та слабкі сторони. Церковно-краєзнавчий доробок Філарета (Гумілевського) постійно вивчається. Ота його частина, що стосується Чернігово-Сіверщини, в наш час досліджувалась місцевими істориками О. Коваленком, О. Гейдою, О. Тарасенком³.

Філарет (Гумілевський) був одним з найосвіченіших архієреїв Російської православної церкви в XIX ст. Вихованець Тамбовської духовної семінарії та

© Тарасенко Олександр Федорович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов'ян ЧДПУ ім. Т.Г.Шевченка.

Московської духовної академії, він усе життя присвятив науці. Його праці з історії церкви, богословської думки, духовної літератури користувалися популярністю і досі зберігають цікаві матеріали, про що свідчить сучасне їх перевидання. Розквіт наукової творчості Філарета (Гумілевського) відбувся саме під час служіння на архієрейських кафедрах у Харкові і Чернігові.

У листопаді 1848 р. Філарета (Гумілевського) призначили на Харківську архієрейську кафедру, де він прослужив одинадцять років. З особистого листування вченого-архієрея відомо, що Слобідська Україна, як і Наддніпрянщина в цілому, справила на нього і природою, і культурою, і звичаями приємне враження. У Харкові, крім активної адміністративної діяльності, Філарет відзначився напруженою дослідницькою роботою: він багато написав і видав, у тому числі такі капітальні праці, як “Обзор русской духовной литературы”, “Историческое учение об отцах церкви”, “Русские святые, чтимые всею церковью или местно” і чимало статей у тогочасній періодиці. Але чи не найбільшою заслугою архієпископа Філарета було те, що він зібрав величезний джерельний матеріал з історії Слобідської України й опублікував п’ятитомну працю “Историко-статистическое описание Харьковской епархии” (1852-1858). Збирати матеріал для своєї монументальної праці Філарет розпочав ще близько 1849 р. Про це свідчить його рапорт (27 листопада 1850 р.), який він надіслав згідно з розпорядженням Св. Синоду від 19 травня 1850 р. про укладання в кожній епархії «историко-статистического описания». Зокрема він повідомляв: «По сему предмету делано мною распоряжение назад тому два года, и дело приводится к окончанию»⁴.

В «Историко-статистическому описании Харьковской епархии» основну увагу автор зосередив на церковних старожитностях, однак вона становить інтерес і для широкого кола фахівців. Окрім регіональної історії та цінної інформації щодо культових споруд і речей, стародавніх ікон, стародруків тощо, преосвященний історик оприлюднив чимало документального матеріалу – десятки актів, універсалів, розпоряджень церковних і світських властей, приватних листів, купчих, духівниць тощо. Як влучно відзначив Д.Багалій, “за цю поважну працю архієпископа Філарета можна вважати немов Нестором-літописцем слобідсько-української церковної історії”⁵. Для місцевих краєзнавців ця його праця і тепер є “настільною книгою”, яка, до речі, нещодавно перевидана.

У 1859 р. Філарета (Гумілевського) перевели в Чернігів, де пройшли останні сім років його життя. Але за цей незначний термін він зробив так багато, що його слушно називають визначним Чернігівським архієреєм поряд з Лазарем Барановичем, Іоаном Максимовичем. На новій кафедрі Філарета (Гумілевського) чекало чимало невирішених проблем. Незважаючи на завантаженість по управлінню епархії, у цей період він продовжував інтенсивно працювати на науковій ниві.

Слід відзначити, що до масштабної церковно-краєзнавчої роботи Філарета (Гумілевського) Чернігово-Сіверщина вже мала певні історіографічні та археографічні здобутки в галузі церковної старовини⁶. Ще наприкінці XVIII ст. діячі головного культурно-освітнього осередку краю – Чернігівського колегіуму, за синодальними та урядовими програмами почали збирати матеріали з місцевої церковної історії⁷. Історик, етнограф і видавець Ф. Туманський підготував окрему програму, призначену для історико-топографічного опису монастирів, храмів, церковних старожитностей Лівобережної України⁸. Церковну старовину в першій половині XIX ст., зокрема історію монастирів, студіював відомий історик М. Маркевич. Підготовлені ним історичні нариси однак залишилися неопублікованими⁹. Справжнім організаційним центром краєзнавчої роботи на Чернігівщині 1840 – 1850-х рр. були “Черниговские губернские ведомости”. На шпальтах цієї газети систематично друкувалися документальні матеріали і статті, присвячені, зокрема, церковним старожитностям Сіверського краю¹⁰. Найпоширенішим жанром цих студій були описи окремих населених пунктів, монастирів, персоналії церковних діячів¹¹. У той же час у “Черниговских

губернских ведомостях” було опубліковано корпус документів, які стосувалися церковного життя Чернігівщини другої половини XVII – XVIII ст. Тут же побачили світ перші розвідки з історії храмів і чернечих обителів Чернігово-Сіверщини, які належали П. Ліневичу, А. Страдомському, Г. Милорадовичу. У 1830 – 1840-х рр. у кількох єпархіях Російської православної церкви з ініціативи місцевих любителів церковної старовини ведуться роботи по збиранню матеріалів для укладання описів. Серед таких ентузіастів, як зазначалося вище, був і харківський владика Філарет (Гумілевський)¹². 19 травня 1850 р. Св. Синод циркулярно розіслав «определение» про створення на місцях церковно-історичних і статистичних описів єпархій¹³. Цей наказ Синоду мав виконуватись і в Чернігівській єпархії, яку тоді очолював архієпископ Павло (Підлипський). Автором же кількох цікавих статей з історії Чернігівської та Новгород-Сіверської єпархій, біографічних нарисів про діяльність видатних церковно-культурних діячів Сіверщини був архимандрит Чернігівського Єлецького монастиря Никодим (Алешковський), якого можна вважати безпосереднім попередником Філарета (Гумілевського) в галузі дослідження місцевої церковної старовини.

Вивчати історію Чернігівської єпархії владика Філарет почав одразу після прибуття у Чернігів. Спосіб збирання й опрацювання джерельного матеріалу на Слобожанщині він застосував і на чернігівській землі. Уже у 1860 р. “Труди Киевской духовной академии” надрукували його нариси “Черниговские иерархи” та “Исторические сведения о раскольниках Черниговской епархии”. Того ж таки року ці нариси з невеликим додатком вийшли одним окремим виданням у Чернігові під назвою “Общий обзор епархии Черниговской”. Наступного року побачила світ його книга “Кафедральные Черниговские монастыри: Ильинский, Елецкий и Борисоглебский (с приложением нескольких неизданных сочинений Св. Дмитрия и многих грамот)”.

На початку 60-х рр. XIX ст. у Російській імперії спостерігалось піднесення духовної журналістики. Один за одним з'являються академічні й провінційні духовні часописи. У липні 1861 р. з ініціативи архієпископа Філарета було засновано “Черниговские епархиальные известия”, які склалися з двох частин. У першій – офіційній – друкувалися урядові та синодальні накази, розпорядження та інша офіційна інформація. Неофіційна частина часопису – більша за обсягом і цікавіша за змістом – призначалася для висвітлення минулого і сучасного життя краю. Саме на сторінках “Черниговских епархиальных известий” учений розпочав реалізацію свого задуму – створення повного історико-статистичного опису Чернігівської єпархії. Зрештою, Філарет (Гумілевський) уклав описи 23 монастирів Чернігово-Сіверщини і населених пунктів 15 повітів Чернігівської губернії. При укладанні описів Філарет (Гумілевський) залучив документи, які зберігалися в архівах Чернігівської консисторії, Чернігівського архієрейського дому і Чернігівської духовної семінарії. Описи монастирів укладав також на підставі монастирських архівів. Філарет користувався архівом губернського правління і приватними зібраннями. Архієпископ Філарет перебував у близьких творчих стосунках з місцевими дослідниками О. Марковичем, О. Ханенком, Г. Милорадовичем, С. Носом.

Історико-статистичний опис Чернігівської єпархії Філарета (Гумілевського) став значним явищем у розвитку церковно-історичних студій у регіоні. Значний інтерес становлять відомості про стародавні ікони, культові речі, стародруки і документи, що зберігалися у монастирських архівах та приходських церквах. Автор оприлюднив сотні актів, універсалів, розпоряджень церковної та світської влади, приватних листів. Великий обсяг залученого документального матеріалу надавав особливої цінності праці Філарета (Гумілевського), яка стала помітним явищем у церковній історіографії.

Невдовзі після заснування Чернігівського губернського статистичного комітету, Філарет (Гумілевський) став дійсним його членом і протягом усього часу свого архієрейства у Чернігові тісно співробітничав з цією установою. Чимало

краєзнавчих матеріалів потрапляло до статистичного комітету з рук Філарета.

У першій половині XIX ст. фактично єдиний дієвий археографічний осередок на українських землях – Тимчасова комісія для розгляду давніх актів при Київському, Волинському, Подільському генерал-губернаторі – друкувала насамперед документи з історії Правобережжя. На розлогому ж терені від Києва до Харкова і в подальшому подібної інституції не існувало, хоч і були безрезультатні спроби створити у Чернігові історичне товариство. Знайдений у 1907 р. чернігівським істориком і краєзнавцем П. Добровольським документ засвідчив намір архієпископа Філарета (Гумілевського) заснувати подібну установу. Коли було написано цей документ – невідомо, але не пізніше 1865 р., бо він підписаний також істориком О. Марковичем, який того року помер. Філарет, відзначаючи плідну діяльність археографічних та історичних товариств тогочасної Російської імперії, зауважив, що “при всем этом каждый должен согласиться, что по громадности предмета, труды одних этих обществ далеко не исчерпывают его!” Архієпископ Філарет (Гумілевський) закликав усіх місцевих любителів історії до співпраці й складання необхідної документації, щоб звернутися до урядових установ Російської імперії з проханням про відкриття у Чернігові історичного товариства і затвердження його статуту. Але ці плани владика не встиг реалізувати. Влітку 1866 р. на півдні Чернігівської губернії спалахнула епідемія холери. Архієпископ Філарет вирішив відвідати цей регіон, незважаючи на те, що сам, за свідченням очевидців, був “нездоровым, расстроеным душевно и физически”. Під час подорожі владика захворів і 9 серпня помер у м. Конотопі. Філарета (Гумілевського) було поховано під олтарем Троїцького собору в Чернігові. У 1884 р. коштом відомого історика Г. Милорадовича на стіні храму встановили бронзову меморіальну дошку (не збереглася), що мала увічнити пам'ять про Чернігівського архієрея. На початку 2009 р. Синод Української православної церкви ухвалив рішення про канонізацію чернігівського владика і вченого, архієпископа Філарета (Гумілевського).

Таким чином, архієпископ Філарет (Гумілевський) був одним з найвизначніших церковних діячів XIX ст., ім'я якого нерозривно пов'язане з Чернігово-Сіверщиною. Великий творчий доробок у галузі церковно-історичного краєзнавства свідчить про неабияку працездатність вченого-архієрея. Водночас його студії дали потужний поштовх подальшій роботі в цій галузі. «Черниговские епархиальные известия» і надалі залишалися основним виданням, де друкувалися матеріали про церковні старожитності Понесення. Церковно-краєзнавчі студії були підтримані й гідно культивовані в інших регіонах Чернігівщини, зокрема в Ніжині (Ніжинське історико-філологічне товариство), яке мало два напрямки: вивчення церковно-релігійних споруд та комплексів (храми, монастирі) і вивчення писемних пам'яток¹⁴. У 1890-х рр. подібну роботу вело Братство святого Михайла, князя Чернігівського. А у 1908 р. в Чернігові постало Церковно-археологічне товариство і розпочало свою діяльність Чернігівське епархіальне древлєсховище. Продовжуючи справи Філарета (Гумілевського), в тому числі духовенство, викладачі духовних навчальних закладів, плідно працювали на ниві регіональної церковної історії: проводили дослідження, брали участь у роботі різних наукових установ, товариств, заходів, зокрема, в роботі XIV Всеросійського Археологічного з'їзду, де були оприлюднені матеріали щодо церковних старожитностей Подесення.

1. *Листовский И.* Филарет, архиепископ Черниговский. – Чернигов, 1895. – 429 с.

2. *Пономарев С.* Пресвященный Филарет, архиепископ Черниговский и Нежинский (о трудах по образованию паствы и о литературной деятельности его) // Полтавские епархиальные ведомости. – 1866. - № 18. – С. 233 – 270; № 19. – С. 276 – 299.

3. Наприклад: *Коваленко О.* Архієпископ Філарет (Гумілевський) і розвиток історичного краєзнавства на Україні // Релігійна традиція в духовному відродженні України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Полтава, 1992. – С. 117 – 118; *Гейда О.* Археологічні матеріали в “Историко-статистическом описании Черниговской епархии” архієпископа Філарета (Гумілевського) // IV Міжнародна археологічна конференція студентів та молодих вчених. – К., 1996. – С. 14 – 15; *Тарасенко О.* Філарет (Гумілевський) як історик Чернігівщини // Сіверянський

літопис. – 1996. – № 2-3. – С. 82 – 86; *Його ж.* З народознавчого доробку Філарета (Гумілевського) // Сіверянський літопис. – 1997. – № 3. – С. 121 – 131; *Коваленко О., Тарасенко О.* До питання про авторство “Историко-статистического описания Черниговской епархии” // Україна і Росія в панорамі століть. – Чернігів, 1998. – С. 195 – 206.

4. Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі. – Ф. 802. – Оп. 16. – Спр. 96. – Арк. 1.

5. *Багалій Д.І.* Історія Слобідської України. – Харків, 1993. – С. 227.

6. *Гейда О.* Дослідження церковної історії Чернігівщини у першій половині XIX ст. // Сумська старовина. – 2003. – № 11-12. – С. 57 – 64.

7. *Коваленко О., Гейда О.* Біля джерел церковно-історичних студій на Чернігівщині // Сіверянський літопис. – 1998. – № 3. – С. 123 – 129.

8. *Коваленко О.* Невідома сторінка наукової діяльності Федора Туманського // Сіверянський літопис. – 1999. – № 5. – С. 144 – 150.

9. *Ульяновський В.І.* Незавершені та маловідомі праці М.А.Маркевича // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 1994. – Вип. 2. – С. 42 – 62.

10. Указатель статей по истории, археологии и этнографии, помещенных в «Черниговских губернских ведомостях» за 1838 – 1906 гг. // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – 1908. – Вып. 7. – Отд. 2. – С. 1 – 142.

11. *Коваленко О.* Регіональна історіографія Північного Лівобережжя: витоки, еволюція, спадщина // Україна на порозі XXI століття: актуальні питання історії. Збірник наукових праць. – К., 1999. – С. 12.

12. *Раздорский А.И.* Историко-статистические описания епархий Русской православной церкви (1848 – 1916). Сводный каталог и указатель содержания. – СПб., 2007. – С. 14 – 16.

13. Див.: *Раздорский А.И.* Историко-статистические описания епархий Русской православной церкви (1848 – 1916). Сводный каталог и указатель содержания. – СПб., 2007. – С. 579 – 581.

14. Про діяльність НІФТ у галузі дослідження церковної старовини див.: *Гейда О.* З історії вивчення церковної старовини на Чернігівщині наприкінці XIX – на початку XX ст. // Україна на порозі XXI століття: актуальні питання історії. Збірник наукових праць. – К., 1999. – С. 132 – 140.

В статье анализируется вклад архиепископа Филарета (Гумилевского) в изучение церковных памятников на Черниговщине.

The article touches upon the problem of Filaret Gumilevsky's contribution to researches of church antiquities in the Chernihiv region.

